

Friese Tjonger-artefacten van De Kjellingen weer boven water

De Kjellingen, Horjus, Bohmers en Schwabedissen

Klaas R. Henstra

Amateur-archeoloog Pieter Horjus ontdekte tussen 1925 en 1942 nabij het Friese dorp Eastermar een belangrijke collectie laatpaleolithische artefacten behorend tot de Tjongercultuur. Hij vond de gebruiksvoorwerpen van deze rendierjagers op een zandkop genaamd De Kjellingen. Het belang van deze ontdekking bleek onder meer uit de buitenlandse interesse voor zijn vondsten: de Duitse steentijdkenner Hermann Schwabedissen, publiceerde in 1954 met behulp van de Nederlandse archeoloog Assien Bohmers, een deel van de werktuigen van De Kjellingen. Sindsdien zijn de werktuigen van deze vindplaats spoorloos. Gelukkig is echter kortgeleden een deel van deze stukken teruggevonden. Dit artikel beschrijft de vondst door Horjus, het zoekraken en de hernieuwde ontdekking van deze artefacten.

Horjus

Pieter Horjus was sinds de jaren '20 werkzaam als winkelier en handelsreiziger in Eastermar en wijde omgeving. Wat archeologie betreft was hij vooral geïnteresseerd in de steentijd. Onduidelijk is hoe Horjus aan zijn hobby verslingerd is geraakt. Wel is tamelijk zeker dat zijn eerste steentijdvondst uit 1925 dateert.

Zijn belangrijkste ontdekking deed hij op De Kjellingen: een site van de Tjongercultuur (Federmesser). De datum van de vondst kan niet nauwkeuriger bepaald worden dan tussen 1925 en 1942. Mogelijk omvat de collectie vondsten uit verschillende jaren. Bekend is dat Horjus tijdens zijn handelsreizen immer zijn klompen in de fietstas meenam. Werd er een stuk land geploegd, dan kon hij zo onmiddellijk een onderzoekje instellen.

Ligging

De vindplaats De Kjellingen ligt tussen de meren De Leijen en het Bergumermeer, ten zuidwesten van het Friese dorp Eastermar (gemeente Tytsjerksteradiel). Ook in de steentijd (Jong-Paleolithicum en Vroeg-Mesolithicum) lag dit gebied aan de noordzijde van De Leijen. In de directe nabijheid van De Kjellingen voerde Newell in de jaren '70 een archeologisch onderzoek uit naar een grote mesolithische nederzetting.

De Kjellingen ligt op een zeer opvallende verhoging in het landschap: een zandkop van ongeveer 2 meter die grenst aan een oud beekdal dat de twee meren met elkaar verbindt (zie afb. 1). De oorsprong van het toponiem 'De Kjellingen' is niet geheel duidelijk.

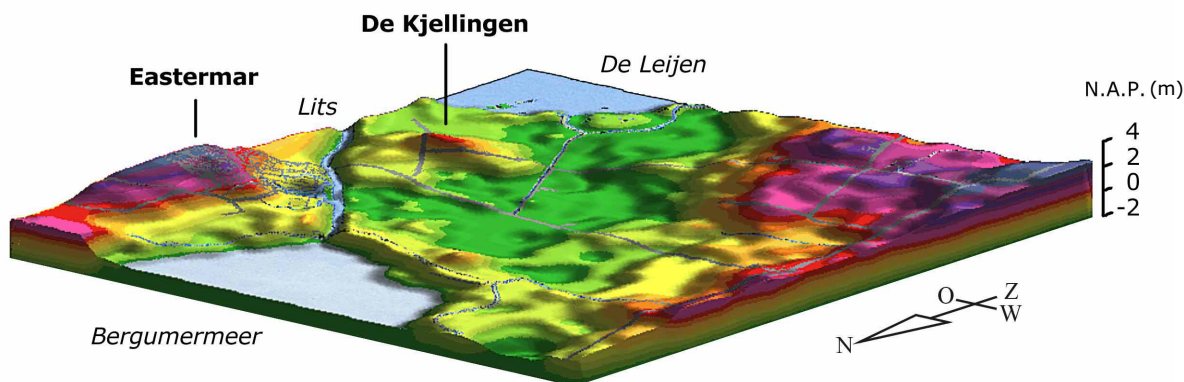
De vondst

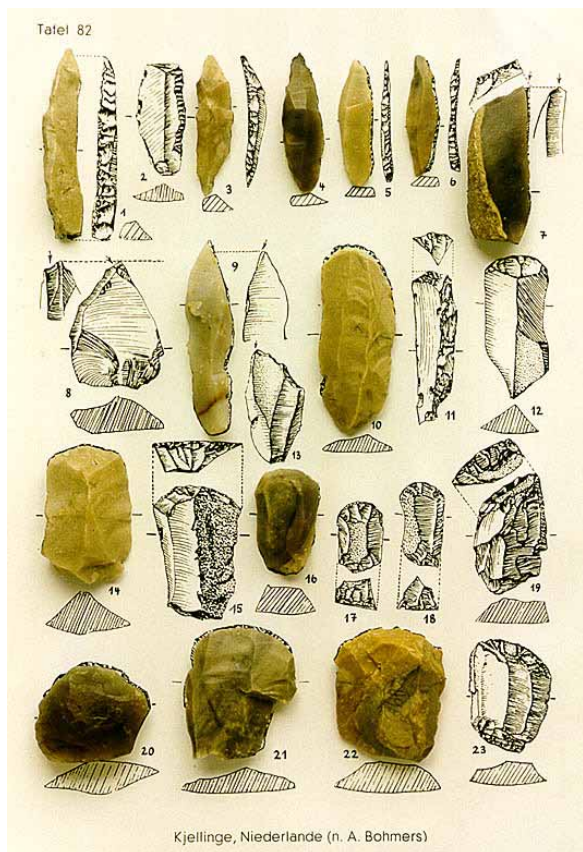
Waarschijnlijk heeft Horjus De Kjellingen tijdens één van zijn handelsreizen ontdekt. Op een akker trof hij tal van kenmerkende werktuigen aan van de Tjongercultuur, zoals fraaie Tjonger-spitsen, korte massieve schrabbers, stekers en klingschrabbers (afb. 2). Horjus noteerde zelf omtrent zijn vondst het volgende: "O3= de zg. Kjellingen, hoog bouwland aan De Leijen. Tjongerien" (archieff auteur). Het is niet geheel duidelijk of Horjus zich meteen bewust was van het belang van zijn vondst of dat andere deskundigen hem hier later attent op hebben gemaakt.

Afb. 1

Een driedimensionale hoogtekaart van het gebied tussen het Bergumermeer en De Leijen (Frl.). De vindplaats De Kjellingen ligt op een duidelijke verhoging in het landschap.

illustratie: Marten Postma (op basis van gegevens van RAAP Noord-Nederland)

Afb. 2

Tekeningen uit de publicatie 'Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlandes' van Hermann Schwabedissen (1954). Afgebeeld zijn werktuigen van De Kjellings (Fr.), gevonden door Pieter Horjus. Tot nu toe zijn 13 van deze werktuigen weer boven water gekomen.

De ontdekking en beschrijving van een nieuwe traditie in Noord-Nederland die verwant bleek aan Franse steentijd-tradities, werd in die tijd waarschijnlijk van groot belang geacht voor het aanzien van de Nederlandse archeologie. Een 'eigen' laatpaleolithische cultuur, naast de in Duitsland ontdekte bijzondere vindplaatsen van de Hamburg- en Ahrensburgcultuur, ervoer ook Bohmers wellicht als heilzaam voor zijn prestige in de archeologische wereld.

Schwabedissen

Pas in 1954 doken de artefacten weer op in een publicatie, namelijk in het boek "Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlandes" door Dr. Hermann Schwabedissen. Op pagina 53 en 54 van dit boek zijn 23 artefacten van De Kjellings afgebeeld en beschreven (afb. 2); in de verantwoording wordt Horjus als vinder aangemerkt.

Horjus zelf heeft nooit contact gehad met Schwabedissen. Schwabedissen moet daarom alle informatie via Bohmers hebben gekregen. Schwabedissen heeft de artefacten van De Kjellings zelf nooit onder ogen gehad. Hij heeft zijn publicatie noodgedwongen moeten baseren op tekeningen en waarschijnlijk heeft hij daarnaast de publicatie van Bohmers in het genoemde gedenkboek kunnen raadplegen. Schwabedissen wijdt een zin aan het feit dat hij de stukken niet persoonlijk kon bestuderen. Hij schrijft, dat hij vanwege de oorlog, de oudheden van De Kjellings niet persoonlijk kon bestuderen: "Hier wurden die Unterlagen von A. Bohmers übernommen."

Schwabedissen heeft 23 artefacten afgebeeld en Bohmers 16, derhalve zal Schwabedissen ook andere tekeningen en omschrijvingen van het materiaal in zijn bezit hebben gehad.

Hernieuwde ontdekking

In 1961 schonk Bohmers een collectie artefacten aan het Fries Museum te Leeuwarden. Een deel van het materiaal van Horjus is in 1963 aan het Fries Museum geschonken. Bij een studie in 1995 door leden van Werkgroep Steentijd Friesland werden in de collectie Horjus vijf artefacten aangetroffen, die identiek waren aan afbeeldingen in de publicatie van Schwabedissen (nr. 3, 4, 10, 20 en 22).

In 1998 doken nog eens acht "stientsjes" op. Deze artefacten, alle afgebeeld in dit Archeoforum-artikel (zie p. 3 en 4), waren per ongeluk verzeild geraakt in andere collecties (mondelinge mededeling Evert Kramer, Fries Museum). Mogelijk bevonden zij zich in de collectie, die door Bohmers geschonken is aan het Fries Museum (nr. 1, 5, 6, 7, 9, 14, 16 en 21). Van de 23 door Schwabedissen afgebeelde stukken zijn derhalve nu dertien stuks teruggevonden. Van de overige veertien (niet afgebeeld), ontbreekt tot nog toe elk spoor.

Onlangs doken evenwel nog 26 andere artefacten van De Kjellings op; deze zijn niet door Schwabedissen afgebeeld. Het totale aantal van 39 komt evenwel niet overeen met de 37 die Bohmers indertijd in bezit kreeg.

Tjongercultuur

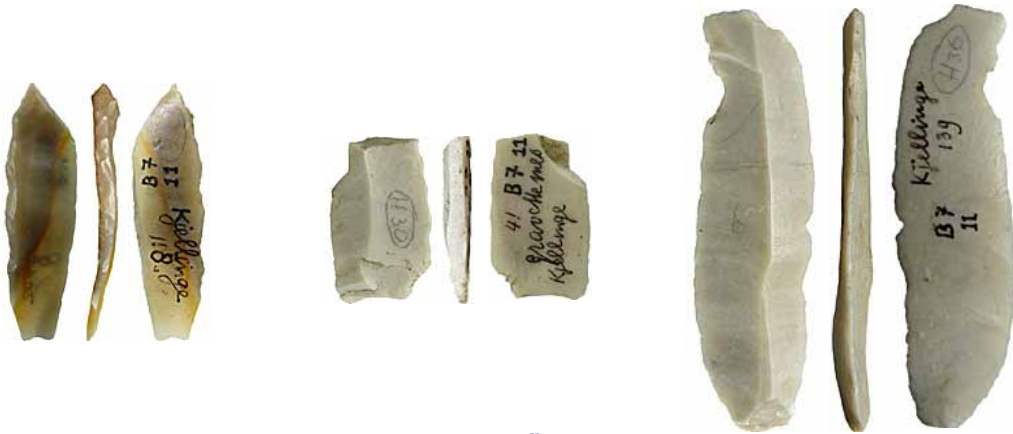
De Tjongercultuur wordt geplaatst in de periode tussen 11.800 tot 9300 voor heden, in het zogenaamde Allerød-interstadiaal. Tijdens dit interstadiaal veranderde de toendra in een berken- en dennenboslandschap. Dit bood een goede basis voor de jagers van de Tjongercultuur en leverde waarschijnlijk een gevarieerder menu op dan die van hun voorlopers, de rendierjagers van de Hamburgcultuur. Waren de vertegenwoordigers van de Hamburgcultuur nog in sterke mate afhankelijk van het rendier, voor de Tjongercultuur gold dat waarschijnlijk minder. Zo was door de klimatologische veranderingen boswild beschikbaar.

Artefacten van de Tjongercultuur zijn veelal aangetroffen aan de randen van beekdalen die het Fries-Drentse plateau doorsnijden. Eén van de eerste vondsten is dan ook gedaan in het dal van de rivier de Tjonger (Fryslân). De Tjongercultuur is onder meer verwant aan culturen uit het zuiden (o.a. Frankrijk). Een aantal karakteristieke werktuigen uit het Franse Gravettien, zoals Gravette-spitsen en massieve waaivormige schrabbers, treffen we namelijk ook aan tussen de Tjonger-werktuigen.

Bohmers

Eén van de mensen die het belang van Horjus' ontdekking inzag was de archeoloog Dr. Assien Bohmers. In het begin van de jaren '40 kwam Horjus in contact met Bohmers, die toen werkzaam was aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Bohmers was zeer geïnteresseerd in de werktuigen van De Kjellings en wilde ze nader bestuderen. In de herfst van 1942 heeft Bohmers 37 van de fraaiste Tjonger-artefacten in bezit gekregen.

Hij publiceerde deze stukken in het gedenkboek van A. E. van Giffen (1947), als klassiek voorbeeld van de Noord-Nederlandse Tjongercultuur. Bohmers beschreef van de 37 stukken die hij ter beschikking had, 16 artefacten waaronder 5 Tjongerspitsen, 3 stekers en 8 schrabbers.

Afb. 3
Terugggevonden artefacten van De Kjellingen (Frl.). Van links naar rechts: een kleine Tjongerspits, een mogelijk Tjongerspits-fragment en een kling met kerf en geretoucheerde top (ware grootte; bijlage II nrs. 9, 6 en 9)

Afb. 4
Terugggevonden artefacten van De Kjellingen (Frl.). Van links naar rechts: een kern en een boorachtig werktuig. (ware grootte; bijlage II nr. 8 en 7)

Afb. 5
Terugggevonden artefacten van De Kjellingen (Frl.) Van links naar rechts: een waarschijnlijk door vorstspijting (zie '*' voor de locatie hiervan) beschadigde schrabber en een langgerekte eindschrabber (ware grootte; bijlage II nrs. 22, 23)

Een van de belangrijkste redenen dat de Steentijdwerkgroep Fryslân in staat was een deel van de collectie terug te vinden, was de duidelijke codering die Horjus heeft aangebracht op zijn vondsten. De registratiecode die hij voor De Kjellingen gebruikte was O3 (O=Oostermeer, de Nederlandstalige naam van het dorp Eastermar). De O3-nummers zijn met potlood door Horjus aangebracht. Met een kroontjespen heeft Bohmers er later B7 - 11 en volgnummers aan toegevoegd. Ook bevinden zich met potlood geschreven H-nummers op de stenen: deze zijn mogelijk afkomstig van Horjus.

Op acht artefacten uit de rest-collectie zijn geheimzinnige tekens te zien: een verticaal lijntje met aan de rechterzijde een X en daaronder een > (zie afb. 5 en 6). Uit het handschrift is wel duidelijk, dat deze tekens niet door Horjus, maar door Assien Bohmers (of een van zijn medewerkers) zijn aangebracht.

Afb. 5
Een teruggevonden artefact van De Kjellingen (Frl.). Het is een schrabberkap van een gebroken klingschrabber. Het raadselachtige teken op de achterzijde is vergroot weergegeven in afb. 6.
(ware grootte; bijlage II, nr 25; zie voorts NB. 1 en 3).

Het teken doet sterk denken aan een combinatie van enkele rune-tekens, met name de rune B en A (zie afb. 6). De 'B' van Bohmers en de 'A' van Assien? De 'A' kan overigens ook een 'gewone' 'A' zijn. Bohmers heette voluit Johan Christiaan Assien; hoewel minder duidelijk te herkennen, kunnen ook de voorletters van de twee eerstgenoemde namen in het teken zijn verweven. In afb. 4 zijn ook deze runetekens afgebeeld.

Afb. 6
Boven: een vergrote weergave van het teken dat onder meer op het hiernaast afgebeelde klingschrabberfragment is aangebracht. Het kan een 'handtekening' van Bohmers zijn: een combinatie van een rune A en B en misschien J en C.
Onder van links naar rechts: een A, B, J en C uit het runenschrift (futhark).

Slot

De Steentijdwerkgroep Fryslân heeft zich ten doel gesteld de vele Friese onbeschreven steentijdcollecties aan de vergetelheid te ontrukken. Het is daarom niet uitgesloten dat ook de nog ontbrekende artefacten van De Kjellingen te zijner tijd weer boven water komen. De (herondekte) artefacten van De Kjellingen zijn te bewonderen in de permanente expositie van het Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum (Frl.).

Literatuur

Archief Horjus (deelarchief van de auteur)

Henstra, K.R., E. Kramer, L. Postma, M. Postma, K.J. Bekkema, 1995. Pieter Horjus (1887-1962). *Amateur-archeologie in het oosten van Friesland*. Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum, Burgum.

Lee van der, A., 1996/1997. *Apan/Extern*, nr. 6. De betwiste nagedachtenis aan dr. A. Bohmers.

Leeuwarder Courant, 9 mei 1988.

Schwabedissen, H., 1954. *Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlandes. Zur Ausbreitung des Spät-Magdalénien*. Karl Wacholtz Verlag, Neumünster.

b i j l a g e I

Gegevens op de door Schwabedissen afgebeelde artefacten:

1.	Kjellinge B7	11	113	H29	Tjongerspits
3.	Kjellinge O3		115		Tjongerspits
4.	Kjellinge O3		114		Gravettespits
5.	Kjellinge O3	11	117	H29	Tjongerspits
6.	Kjellinge O3/B7		115	H29	Tjongerspits
7.	Kjellinge O3/B7	11	122		AA-steker
9.	Kjellinge O3/B7	11	124	H33	AA-steker
10.	O3			H3	lange klingschrabber
14.	Kjellinge O3/B7	11	131	H32	klingschrabber
16.	Kjellinge B7	11	133	H32	korte klingschrabber
21.	Kjellinge B7	11	132	H32	korte klingschrabber
22.	De HornstOH/B20.35		147	H98	korte klingschrabber (Jong Tardenois)
23.	Kjellinge O3/H3/OM III				korte klingschrabber

NB.

1. * betekent, dat op deze artefacten het rune-achtige teken is afgebeeld (zie afb. 6). Het teken is 8 keer vastgesteld; opmerkelijk is het feit dat dit 6 keer in combinatie is met het toponiem "Kjellinge" (zie ook noot 2). Mogelijk is hier evenwel sprake van toeval.

2. (!) Afwisselend wordt er gesproken van Kjellinge (31 keer) en Kjellinge (8 keer); Horjus gebruikt consequent de laatste benaming. Ik neem aan dat Bohmers "Kjellinge" als veldnaam gebruikt en zich enkele malen vergist heeft; Schwabedissen volgt Bohmers in het toponiem, maar dan wel "gründlich".

3. Uit de nummering van bijlage II wordt tevens duidelijk, dat twee verschillende artefacten hetzelfde volgnummer hebben gekregen. De nummers 16 en 25, resp. een kling en (gebroken) klingschrabber, zijn beide als 107 vastgelegd.

4. Onduidelijk is waarom niet alle artefacten een H(=Horjus)-nummer hebben gekregen.

5. De artefacten van Horjus (zie bijlage 1) zijn eigendom van het Fries Museum te Leeuwarden en in bruikleen afgestaan aan Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum (carroussel-vitrine, afdeling 2). Adres: Menno van Coehoornweg 9, 9251 LV Burgum (0511-46 55 44). Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag: 14.00-17.00 uur en vrijdagavond: 19.00-22.00 uur.

b i j l a g e I I

Gegevens op niet-afgebeelde artefacten:

1.	Kjellinge B7	11	118	H29	Tjongerspits
2.	Kjellinge B7	11	121	H30	Tjongerspits *
3.	Kjellinge O3/B7	11	119	H29	top Tjongerspits
4.	Kjellinge(!) B7	11		K276	top Tjongerspits *
5.	Kjellinge B7	11		H29	top Tjongerspits
6.	Kjellinge B7	11	41		deel Gravettesmes
7.	Kjellinge O3/B7	11	125	H31	boortje en krombekstekertje
8.	Kjellinge B7	11	188	H31	grote kern (lengte: 6,5 cm)
9.	Kjellinge B7	11	139	H36	gekerfde kling
10.	Kjellinge(!) B7	11	262	H36	gekerfde kling
11.	Kjellinge(!) B7	11	238	H36	gekerfde kling *
12.	Kjellinge B7	11	43	H36	gekerfde kling
13.	Kjellinge B7	11	112	H36	gekerfde kling
14.	Kjellinge(!) B7	11	285	H36	kling *
15.	B7	11	K263		kling
16.	Kjellinge B7	11	107	H36	kling (ook Kjellinge in potlood)
17.	Kjellinge B7	11	39	H32	schrabber
18.	Kjellinge B7	11	129	H32	schrabber
19.	Kjellinge O3/B7	11	127	H32	dubbele schrabber *
20.	Kjellinge B7	11	40	H32	schrabber (H32 ook in potlood)
21.	Kjellinge(!) B7	11	259		schrabbertje op klingfragment
22.	Kjellinge(!) O3/B7	11	134	H32	dubbele schrabber *
23.	Kjellinge B7	11	128	H32	klingschrabber
24.	Kjellinge O3/B7	11	136	H32	klingschrabber
25.	Kjellinge(!) B7	11	107		klingschrabber (gebroken) *
26.	Kjellinge(!) O3/B7	11	138	H32	klingschrabber (gebroken) *

c o l o f o n

nr. 4 jg. 2 28 maart 2002

ontwerp & opmaak

ToonBeeld communicatie & vormgeving

fotografie

Frans de Vries

redactie-adres

ToonBeeld communicatie
redactie Archeoforum

Tsjalk 15, 9051 PT Stiens

t 058 - 266 38 36

f 058 - 257 20 13

e redactie@archeoforum.nl

www.archeoforum.nl